

Корінна Кур-Корольов (Corinna Kuhr-Korolev),

д-р філософії, наук. співробітник проекту «Радянські музеї у Другій світовій війні»
Фундації з дослідження культури федеральних земель (м. Берлін, Німеччина),
куратор Військово-історичного музею Бундесверу у Дрездені

Катаріна Кухер (Katharina Kucher),

д-р філософії, наук. співробітник, заступник директора Інституту історії та регіональних студій Східної Європи
при Університеті ім. Ебергарда Карла у м. Тюбінгені (земля Баден-Вюртемберг, Німеччина)

Тетяна Себта,

канд. іст. наук, старш. наук. співробітник
Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Наталія Сінкевич,

канд. іст. наук, наук. співробітник проекту «Релігійне знання у ранньомодерній Європі (800–1800)»
(м. Тюбінген, Німеччина)

Трофеї війни: історія вивезеної з Києва грамоти Петра I та німецькі студії Східної Європи до і після 1945 р.¹

У статті розглядається історія грамоти Петра I 1708 р. на поставлення митрополита Іоасафа Кроковського, яка була вивезена з Києва під час Другої світової війни і опинилася після війни в Тюбінгені, що було тісно пов'язано з німецькими східноєвропейськими студіями до, під час та після війни.

К л ю ч о в і с л о в а: грамота Петра I, Іоасаф Кроковський, Київська митрополія, провенієнція, ризниця, бібліотека Софійського собору, культурні цінності, реституція.

Упродовж тривалого часу відвідувачі бібліотеки Інституту історії та регіональних студій Східної Європи при Університеті ім. Ебергарда Карла у м. Тюбінгені (земля Баден-Вюртемберг, Німеччина) могли бачити на стіні багато оздоблений та ілюстрований оригінал кириличної грамоти початку XVIII ст.² Це перга-

ментний документ великого формату (80x58), яскраво обрамлений зображеннями гербів, віньєтками і рослинним орнаментом. Грамота містить підпис Петра I, скріплений підвісною восковою печаткою у срібному позолоченому футлярі. До нижнього її краю прикріплена шовкова тканина, колір якої яскраво жовтого кольору, що було типовим для царських настільних грамот. Документ десятиліттями зберігався у спеціально зробленій вітрині, яка висіла на одній зі стін бібліотеки.

Поява грамоти у Тюбінгені пов'язувалася з ім'ям засновника інституту – професором Вернером Маркертом, котрий наприкінці 1950-х рр. начебто купив документ на одному з «блошиних ринків». Будучи любителем і знавцем старовини, Маркерт придбав грамоту, щоб, як повідомляла легенда, за допомогою багато декорованого документа з історії слов'янського світу створити в установі відповідну атмосферу. З часом співробітники інституту стали сприймати грамоту як давно приналежне йому майно.

Про самого Вернера Маркерта (1905–1965) говорили різне. Багато хто у повоєнний час вважав його відносно мало заплямованим нацизмом, висо-

¹ Українська доповнена версія німецької статті (переклад Т. Себти, Н. Сінкевич), підготовленої авторами для журналу «Osteuropa»: K. Kucher, C. Kuhr-Korolev, T. Sebta, N. Sinkevych. Kriegsbeute in Tübingen: Eine Urkunde Peters des Großen, Seilschaften der Osteuropaforscher und die Restitution // Osteuropa. – 2016. – Nr. 11/12. – S. 149–167.

Автори статті щиро дякують за дружню допомогу, сприяння і поради Вольфгангу Айхведе, Катрін Вагнер, Дітріху Байрау, Торстену Захарі, Інґрід Ширле, Люмініті Ґатайель, Ліні Ло, Кароліні Беліні, Вольфгангу Кесслеру і, особливо, Клаусу Гестві. Окрема глибока подяка співробітникам Інституту рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського Олені Гальченко, Світлані Сохань, Ользі Степченко, Марині Филипович, а також його директору Любові Дубровній.

² З квітня 2016 р. грамота зберігається у Тюбінгенському університетському архіві. Принагідно висловлюємо подяку за співпрацю директору цього архіву, Регіні Кайлер, та її співробітникам.

кокваліфікованим науковцем. У середині 1930-х рр. після захисту докторської дисертації і викладання у Лейпцигу, він перебував на посаді редактора журналу «Osteuropa» (Східна Європа) і боронив це фахове видання від його сповзання в ідеологічну площину «східних студій», через що скептично розглядався націонал-соціалістами як людина «Веймарської системи». Після 1945 р. стало відомо, що під час Другої світової війни В. Маркерт працював в Абвері (військова розвідка). Характер його діяльності залишився, однак, невідомим. Його колеги Клаус Менерт і Герхард фон Менде під час денацифікації 1946–1947 рр. захистили В. Маркерта від обвинувачень³. 1965 р. В. Маркерт помер від важкої хвороби. Після нього Інститут історії та регіональних студій Східної Європи очолював Дітріх Гайер, потім Дітріх Байрау. З 2009-го ним керує Клаус Гества.

1951 р. Вернер Маркерт заснував і очолив у Гьоттінгені Товариство з вивчення історії Східної Європи (Arbeitsgemeinschaft für Osteuropafor-schung). 1953 р. він перевів його до Тюбінгена, перетворивши на офіційну установу⁴. Товариство фінансувалося Міністерством внутрішніх справ і було покликане «забезпечувати співпрацю істориків, політологів, економістів, соціологів та інших науковців у галузі досліджень сучасної Східної Європи»⁵. Саме для реалізації цієї мети В. Маркерт придбав багато матеріалів, що мали стосунок до так званої галузі «вивчення ворогів» націонал-соціалістичної Німеччини. До них належали, між іншим, декілька тисяч географічних карт. При В. Маркерті у власність інституту від Міністерства закордонних справ Німеччини перейшов архів газетних вирізок міжвоєнного періоду щодо Радянського Союзу⁶. Архів у подальшому постійно поповнювався завдяки зусиллям співробітників інституту. Перебування цих матеріалів в інституті не становило ніякої таємниці, вони, як і грамота Петра I 1708 р., були просто частиною його майна. Для прикладу – Центр з розслідування злочинів націонал-соціалізму у Людвігсбурзі періодично направляв своїх співробітників до Тюбінгенського інституту для роботи з картами і верифікації місцевостей, що спливали в ході судових процесів⁷.

Зважаючи на постійно зростаючий інтерес до історії східноєвропейських студій у Німеччині після 1945 р., а також підвищену чутливість теми походження культурних цінностей, дедалі частіше поставало питання щодо історії походження окремих предметів фонду В. Маркерта. Саме з цих

міркувань у 2016 р. співробітники інституту вирішили зайнятися систематичним дослідженням походження Грамоти. Під впливом тривалих дискусій про пограбування культурних цінностей під час Другої світової війни співробітники Тюбінгенського інституту дедалі більше схилилися до думки, що поява Грамоти на німецьких теренах пов'язана з грабунком культурних цінностей. Ця думка знайшла своє ще більше підтвердження, коли українська дослідниця, фахівець з історії Церкви Наталія Сінкевич переконливо пояснила не лише історичне значення Грамоти, а, головне, чітко вказала на її приналежність ризниці Софійського собору ще у 1825 р.⁸

Водночас у Тюбінгенському інституті відбувалося ґрунтовне упорядкування документального фонду. При цьому знайшлися важливі книги обліку, які пролили світло на джерела надходження та придбання матеріалів і майна на початковому етапі існування установи. Виявилось, що джерелами їх надходжень були не тільки букіністи і картографічні служби, а й приватні особи, у т. ч. науковці з націонал-соціалістичним минулим. Одні займалися народницькими студіями і забезпечували матеріалами нацистську політику нищення, інші працювали в таких організаціях, як Зондеркоманда СС Кюнсберга та «Анненербе» (з нім. «Спадщина предків»), які цілеспрямовано вилучали на окупованих територіях відповідні своїм завданням культурні цінності. З них варто назвати Юргена фон Гена, Карла Штуммпа, географа Вільфріда Краллєрта. Останній у 1952–1953 рр. продав інституту близько 1400 мап. В. Краллєрт під час війни працював спершу в Зондеркоманді СС Кюнсберга, потім – Головному управлінні імперської безпеки (РСГА), де очолював так звану Імперську фундацію з країнознавства (Reichsstiftung für Länderkunde)⁹. В обох організаціях він відповідав за вивезення мап, книг, архівів і предметів мистецтва з окупованих Вермахтом територій. У жовтні 1941 р. В. Краллєрт брав участь у Києві в так званих «роботах зі збереження культурних цінностей». Таким чином, з'явилося припущення, що Грамота потрапила до інституту саме через В. Краллєрта.

Восени 2016 р. у Тюбінгені розпочали роботу дві пов'язані між собою дослідницькі групи. Німецько-українська група досліджувала походження Грамоти, інша зайнялася історією заснування, становлення Інституту історії та регіональних студій Східної Європи у 1950-х – на початку 1960-х рр. Дослідники німецько-української групи постави-

ли перед собою дві основні мети: з'ясувати, чи на момент входження німецьких військ до Києва у 1941 р. Грамота знаходилася у Києві, а також перевірити версію про надходження документа до Німеччини у якості трофея.

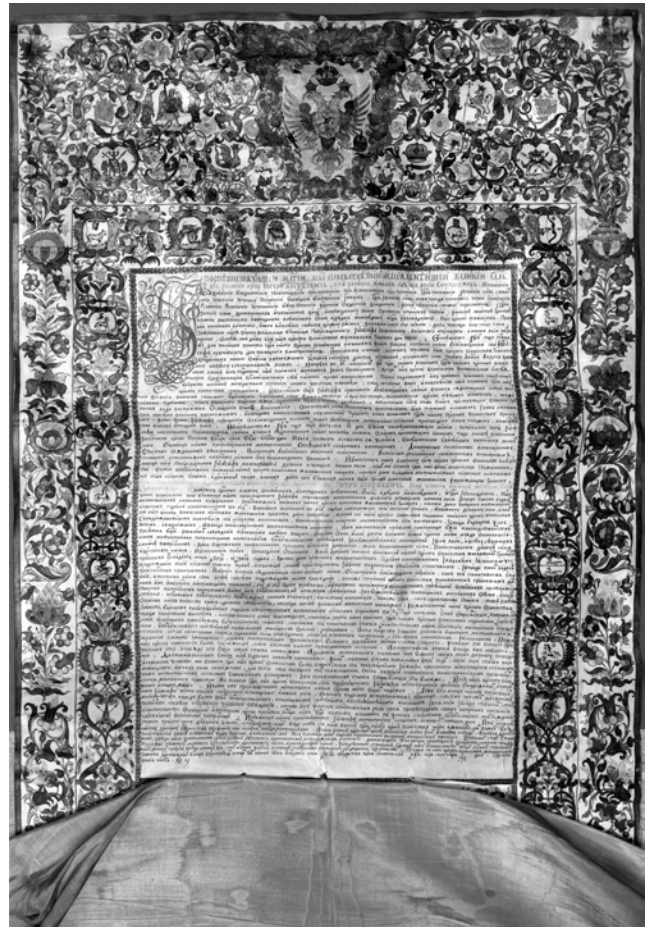
Історичне значення Грамоти

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Церква в Україні переживала переломні події. У 1686 р. відбулося офіційне перепідпорядкування Київської митрополії Московській Патріархії. Проте, позиція останньої серед українського кліру і політичної еліти була доволі хиткою. Не хотів поривати зв'язків із Києвом і Константинополем. У листі від 9 травня 1686 р. до гетьмана І. Самойловича Патріарх Константинопольський Діонісій закликає його при будь-якій потребі в церковних справах звертатися до Константинополя, чим підкреслює збереження своєї юрисдикції над Києвом¹⁰.

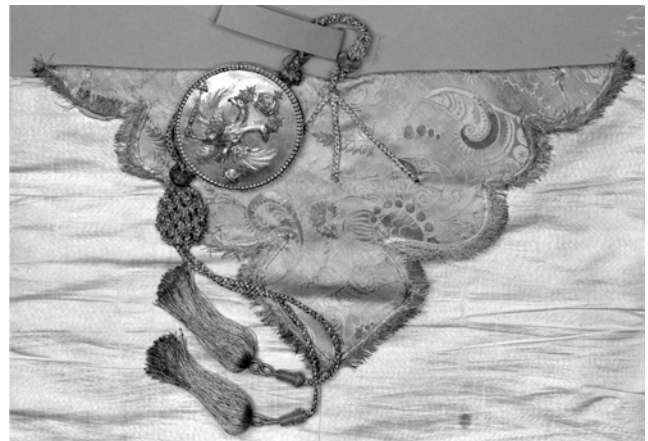
Після приєднання до Москви канонічні права Київської митрополії почали поступово, але неухильно, урізатися. У 1688 р. Київському митрополиту було офіційно заборонено іменуватися «всія Русі»¹¹, а вже наприкінці XVII ст. в юрисдикції Київського митрополита *defacto* не залишилося жодного архієрея¹². Посилювався контроль і над обранням митрополитів. Адресат документа, що розглядається, Іоасаф Кроковський (1708–1718), став останнім київським ієрархом, вільнообраним собором.

Іоасаф (в миру Олександр) Кроковський народився близько 1650 р. на Львівщині. Навчався спершу в Київській академії (до 1670 р.), потім продовжив освіту в Римі в колегії св. Афанасія. Тут перейшов в Унію, однак згодом повернувся до Православ'я і прийняв чернецтво у Києво-Печерській Лаврі¹³. З 1683 р. викладав риторику і філософію у Києво-Могилянській колегії, у 1693-му став її ректором. Водночас був ігуменом київських Братського (1693–1697) і Пустинно-Микільського (1689–1697) монастирів. 1697 р. його обрали архимандритом Києво-Печерської Лаври, що було підтверджено царською грамотою від 12 червня 1697 р.¹⁴

І. Кроковський користувався особливим покровительством гетьмана Івана Мазепи (1639–1709). Після смерті митрополита Варлаама Ясинського вільним голосуванням духовенства Київської митрополії 19 жовтня 1707 р. він був обраний Митрополитом Київським, і за поданням гетьмана затверджений Петром I. Висвячений собором російських

Грамота Петра I Іоасафу Кроковському з підтвердженням поставлення його на Київську митрополію. Москва. 14 вересня 1708 р.

Підвісна воскова царська печатка у срібному позолоченому футлярі грамоти Петра I, 14 вересня 1708 р. виданої митрополиту Іоасафу Кроковському

ієрархів у Московському Успенському соборі 15 серпня 1708 р. Після повернення до Гетьманату у жовтні 1708 р. Кроковський був ознайомлений з планами І. Мазепи ввійти до коаліції зі шведським королем Карлом XII і виступити проти Петра I. Після розкриття цих планів Москвою Іоасафа Кроковського примусили взяти участь у процедурі проголошення 12 листопада 1708 р. у Глухові цер-

ковної анафемі своєму колишньому покровителю¹⁵. Проте, це не позбавило його царської немилості. Грамота на митрополічій землеволодіння була видана йому лише 29 січня 1710 р.¹⁶ У 1718 р. виявився факт таємного листування митрополита І. Кроковського з царевичем Олексієм (1690–1718), підозрюваним у підготовці державного перевороту. Окрім того, І. Кроковського було звинувачено у скликанні опозиційного Петру I собору українських ієрархів. Його викликали на допит до Санкт-Петербурга, однак по дорозі він помер у Твері 1 липня 1718 р.¹⁷ Показово, що після смерті Іоасафа Кроковського Київська митрополія чотири роки була вакантною, а його наступник Варлаам Ванатович (1680–1730) іменувався вже не митрополитом, а просто архієпископом.

Таким чином, Грамота з підтвердженням поставлення на митрополію, видана Іоасафу Кроковському 14 вересня 1708 р., є останньою царською грамотою вільнообраному Київському митрополиту. Цим документом І. Кроковському підтверджувалися права і привілеї, надані митрополитам Гедеону Четвертинському (1685) і Варлааму Ясинському (1690). Грамота підтверджувала статус Київської митрополії як «першоначальної» серед усіх митрополій, що належать Московському Патріархату. У такий спосіб за Києвом визнавалася його першочергова роль у процесі християнізації Русі. Однак, згідно з документом, канонічна територія Київського митрополита суттєво обмежувалася порівняно з 1686 р. З-під юрисдикції митрополії остаточно вилучалися Чернігівська архієпископія і Києво-Печерський монастир (31 травня 1688 р. він отримав підтвердження права на ставропігію) як такі, що «ніколи Київському митрополиту не належали». Таким чином, під владою І. Кроковського залишалися тільки Київська і Переяславська (утворена 1700 р.) єпархії, а також Глухівська, Борзенська та Конотопська протопопії.

Грамота ще раз підкреслювала підпорядкування Київського митрополита владі Московського патріарха: «А йому, богомольцю нашому, преосвященному Іоасафу, Митрополиту Київському і Галицькому, і Малої Росії, і після нього будучим митрополитам Київським з усім причтом духовним малоросійського народу бути надалі під благословенням і у послуші святійшому і всеблаженнішому Московського і всієї Росії, і всіх північних країн Патріарха навіки невідступно, згідного його обітниці, яку він учинив з підписом своєї руки при поставленні його на престол Київських митрополитів в соборній і апостольській церкві Пресвятої

Владичиці нашої Богородиці чесного і славного ІІ Успіння, не відлучаючись під благословення і поради Вселенських патріархів». Згадка про заборону звертатися до Вселенських (Константинопольських) патріархів у самому документі, як і під час присяги, свідчить про те, що у Москві доволі сильними були побоювання щодо повернення Київської митрополії під владу Константинополя.

Ще одним важливим моментом, на якому наголошував документ, це – загроза Православ'ю з боку уніатів. Очевидно, тут йшлося не тільки про перехід до Унії правобережних єпархій, а й про підозри в прокатолицьких поглядах усіх ієрархів Київської митрополії.

1825 р. Грамота разом з іншими документами була опублікована Митрополитом Київським, істориком Євгенієм Болховітіновим (1767–1837)¹⁸. Щоправда, Є. Болховітінов чомусь помилково датував Грамоту 1709 р., тоді як оригінал містить датування 1708 р., що цілком логічно вписується у загальний хід подій. У 1709 р. І. Кроковський все ще підозрювався в участі у змові Івана Мазепи, тому навряд чи він отримав би грамоту на митрополію. Окрім того, Болховітінов (свідомо чи помилково) випускає частину тексту, де йдеться про присягу Кроковського не звертатися до Вселенських патріархів¹⁹.

Таким чином, віднайдення оригіналу Грамоти відкриває нові можливості у дослідженні важливого перехідного етапу в історії Київської митрополії та українських земель взагалі. Документ є цінною пам'яткою історії політичних і церковних взаємовідносин Києва і Москви, який до сьогодні вважався втраченим.

Місця зберігання Грамоти до початку Німецько-радянської війни 1941–1945 рр.

Грамота Петра I, видана митрополиту Іоасафу Кроковському 14 вересня 1708 р., зберігалася в ризниці Києво-Софійського собору під № 3, про що свідчить опис ризниці за 1802 р. Тут вона описана таким чином: «Грамота государева на пергаменті, покрита жовтою тканиною, преосвященному Іоасафу Кроковському на митрополію Київську пожалувана з підвісною печаткою в срібній позолоченій коробці і золотими кутасами»²⁰. Всього, згідно з описом, у ризниці налічувалося 37 одиниць зберігань документів. З них 33 грамоти за 1680–1751 рр., одна квитанція Казенної палати 1786 р. про приймання «высокомонарших грамот[,] гетманских универсалов и других крепос-

тей на монастирские вотчины служащих», один білет Державного позикового банку 1794 р. на капітал у сумі 15 тис. рублів, що належав Києво-Софійському архієрейському дому, один пакет «высочайших писем» за 1784 р., запечатаний митрополитом Самуїлом (Миславським), та один ящик листів того ж роду, запечатаний 4 березня 1791 р.²¹

Є. Болховітінов, публікуючи Грамоту, місцем її зберігання також назвав ризницю Софійського собору. Ризниця, як і бібліотека, містилася у самому соборі. Після Болховітіновської публікації Грамота та інші документи ризниці в описах, каталогах або публікаціях більше не згадувалися. Документи не описувалися при проведенні опису 1832 р.²² Ними були, про всяк випадок, перевірені каталог рукописів Києво-Софійської бібліотеки 1850 р. та опис її рукописів М. Петрова 1904 р.²³ В них Грамота також не значилася.

До опису ризниці 1802 р. грамоти та інші документи, що були в ній, внесені за порядковими номерами, які були проставлені на звороті самих грамот. Тобто, сучасною мовою, це були їхні інвентарні номери²⁴. До деяких грамот зі зворотного боку на всю ширину й довжину пришивався знизу аркуш паперу, що уберегав її зворот від забруднення, оскільки грамоти були пергаментні. У такому випадку інвентарний номер писався на цьому аркуші. Наприклад, грамота Петра I митрополиту Варлааму Ясинському від 1 квітня 1700 р., яка внесена до опису ризниці Софійського собору 1802 р. під № 5²⁵. Такий же номер написаний на аркуші паперу, підшитому до зворотного боку грамоти²⁶. Інша грамота – Московського патріарха Адріана митрополиту Варлааму Ясинському від 26 вересня 1690 р., № 10 за описом 1802 р.²⁷ – мала колись підшитий зі звороту аркуш паперу, який не зберігся. Він обірваний, на що вказують залишки паперу та нитковий шов. Тому зворот грамоти чистий, не містить ніяких інвентарних номерів, окрім сучасного напису олівцем про її зміст²⁸. Так само і «Тюбінгеньська грамота» мала колись пришитий зі звороту аркуш паперу, який був обірваний, а нитки шову ретельно видалені, на що вказують маленькі дірочки по нижньому краю грамоти. Тепер зрозуміло, чому так ретельно був видалений разом з нитками підшитий колись аркуш паперу, – він містив інвентарний номер. Після цієї нехитрої операції Грамота втратила будь-які вказівки на місце свого походження. А це, у свою чергу, свідчило, що особа, яка це зробила, отримала її незаконним шляхом.

Постає питання, коли це могло статися? Адже від часу останньої згадки грамоти 1825 р. й до появи її у Тюбінгені пройшло більше століття. У роки мирного, стабільного життя навряд чи могло це статися. У минулому столітті відбулися два великих соціальних потрясіння, під час яких Київ захоплювався зі зброєю в руках і кардинально змінювалася влада. Це період національно-визвольних змагань молодій Українській державі (1917–1921), коли Київ тричі захоплювали більшовики, в якому вони остаточно закріпилися 1920 р., та Другої світової війни, під час якої у 1941–1943 рр. місто перебувало під владою гітлерівських окупантів.

З другим своїм приходом у Київ у лютому 1919 р. більшовики внесли кардинальні зміни у відносини між Церквою і Державою. Згідно з декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» від 19 січня 1919 р., скалькованим майже без змін з однойменного декрету РНК Радянської Росії від 20 січня 1918 р.²⁹, релігійні організації позбавлялися свого майна, яке оголошувалося народною власністю і передавалося у користування релігійним громадам: «12. Жодні церковні та релігійні громади не мають права володіти власністю. Прав юридичної особи не мають. 13. Все майно церковних і релігійних громад, що існують на Україні, є народною власністю. Будинки та речі, які призначені виключно для богослужбових цілей, передаються, за особливими ухвалами місцевої влади або центральної державної влади, в безплатне користування відповідних релігійних громад»³⁰.

Наступні декрети РНК УСРР «Про передання історичних та мистецьких цінностей у відання Народного комісаріату освіти» від 1 квітня 1919 р. та «Про передачу майна монастирських, церковних та інших релігійних установ у завідування Народного комісаріату соціального забезпечення» від 6 травня 1919 р. розподіляли між Наркоматом освіти (НКО), Наркоматом соціального забезпечення (НКСЗ) і Наркомземом майно релігійних установ. У відання та під охорону НКО передавалися культові споруди і речі, які мали «художньо-історичне значення», а НКСЗ – всі інші будівлі та майно, за винятком храмів і предметів культового призначення, які залишалися у віданні релігійних громад, а також лісів, землі, маєтків та будівель сільськогосподарського призначення колишніх монастирських угідь з усім живим і мертвим реманентом, які переходили у відання Наркомзему³¹.

На підставі зазначених вище декретів більшовицького уряду України у червні 1919 р. відбулася націоналізація Софійського собору разом з усім майном та спорудами на його території. Він був вилучений із володіння Української Православної Церкви, яка утворилася після Всеукраїнського православного церковного собору 1918 р. і перебувала в юрисдикції Російської Православної Церкви³². Після проведення інвентаризації Софійського собору, опис якої датується 24 червня 1919 р., за постановою президії Київського губвиконкому № 54 від 10 липня 1919 р., він був переданий разом з дзвіницею, Малою Софією та всім майном Старокиївській українській православній парафії, яка належала до Всеукраїнської Православної Церковної Ради. У своє користування парафіяльна рада Старокиївської української православної парафії отримала від попереднього кліру також ризницю і книгозбірню Софійського собору³³. На жаль, у документах, які засвідчували передачу ризниці та книгозбірні, а також в інвентарному описі Софійського собору від 24 червня 1919 р. предмети ризниці, у т.ч. документи, не згадувалися. Теоретично Грамота мала на той час перебувати у соборі.

Згадка про неї у ХХ ст. вперше з'являється у зв'язку з передачею у грудні 1922 р. бібліотеки Софійського собору Всеукраїнській академії наук (ВУАН). В акті передачі бібліотеки Києво-Софійського собору від Федора Мороза, уповноваженого ВУАН у справі догляду за бібліотеками, Василю Павелку, молодшому бібліотекарю, Грамота внесена до переліку незаінвентаризованих документів під № 201³⁴. У цьому документі вона помилково датована 1709 р. А через два роки за постановою Управи ВУАН від 14 лютого 1925 р., Києво-Софійська книгозбірня була передана Всенародній бібліотеці України (ВБУ, нині Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського)³⁵. Вона була перетворена на Софійську філію ВБУ і залишалася в напівзаконсервованому стані в Софійському соборі до 1931 р. Очолював Софійську філію позаштатний співробітник В. Г. Черський, який був до того ж її єдиним співробітником.

У червні 1931 р. Софійську книгозбірню перевезли з Софійського собору у новий будинок ВБУ по вул. Короленка (нині Володимирська), 58 а, збудований 1929 р. Збірка Софійської бібліотеки була розділена між відділами ВБУ. До відділу рукописів, який займав праве крило другого поверху нового будинку³⁶, 10 червня 1931 р. надійшли рукописні зібрання Софійської бібліотеки³⁷. Всього

їх налічувалося з пізнішими надходженнями близько 800 одиниць³⁸. При цьому, згідно з актом передачі від 10 червня 1931 р., відділ рукописів отримав 115 незаінвентаризованих рукописів та 116 незаінвентаризованих грамот, малюнків, листів та інших документів³⁹.

Ще в ході підготовки до перевезення рукописних зібрань Софійської бібліотеки співробітник відділу рукописів ВБУ М. Геппенер 30–31 травня 1931 р. склав робочий інвентарний перелік наявних рукописів і документів. На аркушах паперу приблизно формату А 4 та А 5 простим олівцем, на підставі каталогу рукописів Софійської бібліотеки 1850 р., були перелічені за номерами наявні у шафах і вітринах рукописи, а на окремих аркушах – незаінвентаризовані рукописи (115) і незаінвентаризовані грамоти, малюнки та інші документи (116). Оскільки останні не мали інвентарних номерів, вони були описані. В описі «Документи, малюнки, рисунки тощо» під № 34 записана «грамота Пера І 1708 р. на пергаменті з вислою печаткою»⁴⁰, тобто та сама «Тюбінгенська грамота». Цей робочий інвентарний опис був свого часу вкладений у каталог рукописів Києво-Софійської бібліотеки 1850 р., в якому він знаходиться донині.

У цьому каталозі останнім значиться важливий для нашого дослідження запис у вигляді приписки простим олівцем: «Грамоти та малюнки – див. в скрині в кімн. № 4»⁴¹. Як нам здається, саме в цій дубовій, кований залізом скрині, яка раніше належала Софійській бібліотеці⁴², й пролежала незаінвентаризованою до початку Німецько-радянської війни грамота Петра І, видана митрополиту Іоасафу Кроковському 1708 р. Те, що вона на початок війни виявилася незаінвентаризованою, свідчить той факт, що деякі грамоти того ж походження, тобто з ризниці – бібліотеки Софійського собору, були заінвентаризовані лише на початку 2010-х рр.⁴³ Отже, у 1941 р. Грамота зберігалася у відділі рукописів тодішньої Бібліотеки Академії наук УРСР у будинку по вул. Короленка (нині Володимирська), 58 а.

Бібліотека Академії наук УРСР під владою німецького військового управління (вересень – листопад 1941 р.)

Радянська влада до захоплення Києва частинами Вермахту 19 вересня 1941 р. встигла провести евакуацію важливих музейних, архівних та бібліотечних цінностей. Так, з Бібліотеки АН УРСР (БАН, тодішня назва НБУВ) протягом липня–серпня 1941 р. до Уфи було відправлено п'ять транс-

портів, куди дійшли загалом 1055 ящиків (німецькі джерела називають 1200 відправлених ящиків⁴⁴). Частину останнього п'ятого транспорту не встигли відправити з Київського вокзалу, вона згоріла під час пожежі (приблизно 50–60 ящиків у двох вагонах), що виникла під час нальоту ворожої авіації. З рукописного відділу були евакуйовані рукописи українських письменників, рукописні книги бібліотек Києво-Печерської Лаври, Київської духовної академії, Ніжинського ліцею, архіви П. Житецького, О. Лазаревського, рукописи наукових товариств⁴⁵. Як бачимо, царські грамоти не були пріоритетом під час евакуації.

Від початку окупації міста будинок БАН по вул. Володимирській, 58а майже тиждень був зайнятий військовими⁴⁶. Згодом бойові частини з огляду на небезпеку вибухів і пожеж, що розпочалися 24 вересня на Хрещатику та прилеглих вулицях⁴⁷, були виведені з міста. У ньому залишилися в основному підрозділи, які мали забезпечувати охорону військових об'єктів та безпеку тилових частин.

З численних досліджень відомо, що якраз у перші дні та тижні захоплення гітлерівськими військами того чи іншого населеного пункту відбувалося стихійне пограбування культурних цінностей⁴⁸. Поряд з солдатами Вермахту, які в пошуках сувенірів привласнювали найрізноманітніші речі, міняли їх на продукти харчування або здійснювали різні комерційні операції з нагробованими речами, культурні цінності також конфіскували конкуруючі між собою організації з відповідними на це повноваженнями.

Як свідчать документи, у Києві дуже швидко з'явилася оперативна команда «Потсдам» Зондеркоманди СС Кюнсберга (ЗК), що підпорядковувалася Міністерству закордонних справ (МЗС)⁴⁹. Вже наприкінці вересня її співробітники під керівництвом віденського славіста Віктора Паульсена⁵⁰, за сприяння Служби безпеки (СД) та відповідних служб Вермахту, опечатали державні будівлі, бібліотеки, архіви. Команда налічувала 50 осіб. Вона була добре забезпечена транспортними засобами, маючи, таким чином, можливість вивозити у великій кількості матеріали. Крім співробітників ЗК, у Київ одразу після його захоплення прибули полковник Рудольф Гьодль, представник начальника військових архівів, д-р Вернер Шміц, уповноважений у справі бібліотек при групі армій «Південь».

Д-р Вольфганг фон Франке, співробітник групи науки Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга⁵¹ (ЕРР), який прибув до Києва у першій де-

каді листопада 1941 р.⁵², детально повідомляв про відправлення численних транспортів ЗК, у тому числі з БАН⁵³. Він намагався, звертаючись до вищих інстанцій, покласти край цій активності. Водночас В. фон Франке пропонував налагодити співпрацю з людьми Кюнсберга для кращої організації можливого вивезення необхідних фондів⁵⁴. Очевидно, що ЕРР на той момент не вистачало ні співробітників, ні транспортних засобів. У цей же час у Києві активно працювали інші «експерти з питань Сходу», щоб, ймовірно, так само мати можливість «зберегти» певні матеріали для своїх інститутів та особистих досліджень. Наприклад, у листопаді 1941 р. брати Петер і Ганс Серафіми виявляли великий інтерес до наукової та довідкової літератури⁵⁵.

Габілітований релігієзнавець, капітан, д-р Ганс Кох як зв'язковий офіцер Райхсміністра окупованих східних територій при групі армій «Південь» також наглядав за закладами культури та збереженням їхніх культурних цінностей⁵⁶ і мав низку таємних доручень – Г. Кох, як і В. Маркерт, входив до складу тієї самої групи Абвера. За її завданням він встановив та підтримував контакти з Організацією українських націоналістів⁵⁷, що, з іншого боку, робило його в очах нацистських відомств підозрілою особою. Так, В. фон Франке зазначав, що райхскомісар України не допомагає Г. Коху в його діяльності, тому що він «начебто підтримує українські національні тенденції»⁵⁸. Хоча, насправді, Г. Кох був у той час досить незалежним, мав у своєму розпорядженні легковий та вантажний автомобілі, що давало йому певну свободу дій⁵⁹.

У своєму щоденнику Г. Кох згадував також про «збереження українських культурних цінностей»⁶⁰. В його компетенції, дійсно, перебували музеї на території Києво-Печерської Лаври, уповноваженим керівником яких він призначив одного з місцевих співробітників⁶¹. Однак ці повноваження він швидко втратив. У середині жовтня 1941 р. упорядкування Києво-Печерською Лаврою перейшло до вищого керівника СС і Поліції Південної Росії Фрідріха Єкельна⁶².

Як фахівець з історії Російської Православної Церкви та Петрівських часів Г. Кох був здатний оцінити значення грамоти Петра I 1708 р., зважаючи на його явне знайомство і співпрацю з членами ЗК, адже всі вони були уповноважені в справі збереження культурних цінностей⁶³. Г. Кох, наприклад, опечатав газетне сховище БАН, яке розміщувалося у Софійському соборі⁶⁴. Крім того,

Г. Кох міг знати В. Краллєрта і В. Паульсєна ще з Відня, де всі вони свого часу мешкали й працювали (див. виноски 9, 57).

Як свідчать джерела, фонди БАН у будинку по вул. Володимирській, 58а, в якому зберігалися «Тюбінгенська грамота», протягом трьох тижнів у жовтні 1941 р. переглядалися виключно співробітниками оперативної команди «Потсдам» ЗК. Її першочерговим завданням було збирати матеріали для Географічного відомства МЗС. Разом з мапами, статистичними матеріалами, словниками оперативна команда «Потсдам» вивезла до Райху також мистецькі цінності. Щоправда, документи, які зберігаються у Політичному архіві МЗС Німеччини, не дають змоги скласти повний перелік цих трофеїв. Вони лише вказують на обсяг вивезених матеріалів. Вже 15 жовтня 1941 р. до Берліна були відправлені перші сім пакетів. Наступна партія становила 26 ящиків і 20 пакетів з мапами та книжками. Наприкінці жовтня 1941 р. готовими до відправки були 370 ящиків з 50–60 тис. книг⁶⁵.

Цілком ймовірно, що співпраця Зондеркоманди Кюнсєрєга, особливо В. Краллєрта, з СС була досить тісною. Окремий пост СС охороняв вхід до БАН. Полк поліції СС з 18 жовтня 1941 р. також охороняв територію Києво-Печєрської Лаври, а 19 жовтня заборонив вхід до неї⁶⁶. Після виселення мешканців Верхньої Лаври мали бути евакуйовані музеї та інші заклади культури з її території, адже вищий керівник СС і Поліції Південної Росії Ф. Сєкєльн виконував розпорядження фюрєра залишити Лавру руйнуватись⁶⁷. До того ж, він добре розумів небезпеку перебування у порожній Лаврі культурних цінностей, за які він поки що відповідав. За його розпорядженням у другій половині жовтня 1941 р. з метою збереження, з експозиції ЦІМ у корпусі 8 (нині 8, 9) вилучили збірку зброї, можливо, тому, що її експонати були найбільш привабливими для грабіжників. Однак її передали не київським музеям, а Зондеркоманді Кюнсєрєга⁶⁸, яка у той час «працювала» у Лаврі.

Один із співробітників Міністерства закордонних справ, який з Варшави мав далі супроводжувати київські трофеї, критично висловлювався про В. Краллєрта в одному з конфіденційних листів своєму керівнику, підозрюючи, що матеріали збираються не для Географічного відомства МЗС, а для СС. Він зауважив, що «багато особливо цінних речей, які виділяються своїм особливим історичним значенням або особливо якісною роботою, або оформленням, не пакуються в ящики, призначені для відправки у Берлін, (і далеко не через

відсутність місця!)», та навіть приклад, що «велика стопка чудових історичних атласів була запакована в ящик [...], який відправлявся не в Берлін». Цей ящик все ще залишався у Варшаві, і про місце його призначення здогадатися було важко. На думку автора листа, ящики адресувалися СС, оскільки В. Краллєрт поводив себе як співробітник СС, а не як співробітник МЗС⁶⁹.

Бібліотека Академії наук УРСР під владою німецького цивільного управління та евакуація на захід (1941–1945 рр.)

1 грудня 1941 р. влада у Києві повністю перейшла до органів німецького цивільного управління⁷⁰. Зі зміною влади закінчилася активна діяльність оперативної команди «Потсдам» ЗК у місті. Наприкінці жовтня 1941 р. Зондеркоманда Кюнсєрєга звільнила БАН, і та до 6 червня 1942 р. перебувала під управлінням Київської міської управи, а потім перейшла під номінальне управління райхсєомісєра України і отримала назву «Цєнтральна бібліотека райхсєомісєра України». Фактично ж управління нею здійснювала адміністрація генєрального комісєра Київської генєральної округи. Директором був призначений бібліотекар д-р Йозєф Бенцінг⁷¹. 1 березня 1943 р. керівництво Цєнтральною бібліотекою райхсєомісєра України перебєрєло на себе Крайове управління архівів, бібліотєк і музеїв (КУАБМ). Вона стала називатися Крайовою бібліотекою Києва. Очолив її так само д-р Й. Бенцінг⁷². В одному зі своїх звітів він зазначав, що оперативною командою ЗК ще до нього було вивезєно багато матеріалів, але при цьому він не мав жодного звіту про здійснену нею роботу та вилучєні матеріали⁷³. Варто зазначити, що при Й. Бенцінєу, а він керував установою до самої евакуації у вересні 1943 р., жодного вилучєння з основного фонду бібліотєки не було, за винятком їудаїки з Подільської філії та радєанської перїодики з газєтного сховища БАН, здійсненого ЕРР⁷⁴.

За кілька місяців до визволення Києва в ході евакуаційних заходів керівництво КУАБМ отримало від вищих інстанцій – Штадтєомісєрїєату та Райхсєомісєрїєату – розпорядження готувати до вивезєння цінні архівні, музейні та бібліотєчні збірки з Києва. З фондів БАН 18 вересня 1943 р. до Кам'янця-Подільського було вивезєно 11 ящиків⁷⁵, як єупо зазначалося – «з рукописами»⁷⁶. При наступній евакуації КУАБМ у м. Троппау (нині Опава, Чєхія) разом з архівними матеріалами Київського цєнтрального архіву давніх актів (КЦАДА) 16 листопада 1943 р. з Кам'янця-Подільського бу-

ло вивезено 10 ящиків з матеріалами БАН: 2 ящики з рукописами (позначені P1–P2), 5 ящиків зі стародруками XVII – поч. XIX ст. (Ст.1–Ст.5), 1 ящик з нотами, печатними і рукописними матеріалами музичного відділу (Муз. 2), 1 ящик з цінними виданнями з образотворчого мистецтва та гравюрами (Иск. 1) та 1 ящик україніки з книжкового сховища (Книг. 1)⁷⁷. Звертаючи увагу на сигнатуру, кидається у вічі, що не вистачало одного ящика з позначенням «Муз. 1» – отже, всього було 11 ящиків. Можливо, одинадцятий ящик залишився у Кам'янці-Подільському.

20 січня 1945 р. 10 ящиків з майном БАН разом з матеріалами КЦАДА та архівними матеріалами з Риги були відправлені з Опави до замку Трпісти біля м. Пльзень у Західній Богемії. До Трпісти дійшли лише 3 ящики (2 зі стародруками і 1 з виданнями з образотворчого мистецтва та гравюрами), інші загубилися разом з вагоном у дорозі⁷⁸. 25 жовтня 1945 р. 3 ящики з матеріалами БАН, що опинилися у замку Трпісти, були передані разом з іншими матеріалами (з КЦАДА, Риги) американською стороною представникам радянського командування⁷⁹. Інші 7 ящиків, що загубилися в дорозі були віднайдені на одній із залізничних станцій і так само повернуті радянській стороні⁸⁰, хоча чи потрапили вони потім до бібліотеки, все ще залишається відкритим питанням.

Тому з великою впевненістю можна говорити про те, що грамота Петра I 1708 р. не вивозилася ні КУАБМ, ні, тим більше, директором Крайової бібліотеки Києва Й. Бенцінгом⁸¹.

Якщо Грамота у 1943 р. через нез'ясовані обставини могла знаходитися ще у Києві, наприклад, прикрашала службове приміщення якого-небудь штабу⁸², співробітники ліквідованої тим часом Зондеркоманди Кюнсберга мали ще один шанс її привласнити. Зондеркоманди як такої на той час вже не існувало, проте її колишні співробітники працювали в новій організації – групі VI G РСГА, яка називалася «Служба науково-методичної розвідки та національної політики» під кодовою назвою «Імперська фундація з країнознавства». Її очолював В. Краллерт, який працював свого часу у Києві в оперативній команді «Потсдам» ЗК. Майже тим самим складом група виконувала ті ж завдання, що і в перші роки війни, а саме – «збереження» на окупованих територіях матеріалів, важливих для дослідження противника. РСГА здійснювало керівництво групою, а важливі матеріали продовжувало отримувати Географічне відомство МЗС. За дорученням В. КраллERTA, у

жовтні 1943 р. Юрген фон Ген здійснив останню поїздку до Києва. Після чого вихвалявся, що вивіз звідти 17 вагонів матеріалів⁸³.

Втрачені сліди Грамоти наприкінці війни

Для розуміння подальшої долі грамоти Петра I 1708 р. необхідно констатувати, що члени Зондеркоманди Кюнсберга, а пізніше Імперської фундації з країнознавства разом із співробітниками СД, СС та відділу І с Абверу першими мали доступ до документа, і у них були всі можливості для його вивезення. Якщо Грамота, як доволі цінний рукописний документ, не була все-таки офіційно чи «приватно» конфіскована на початку окупації Києва, то Ю. фон Ген незадовго до звільнення міста мав можливість її забрати.

Переліків, які б могли розповісти про цінність конфіскованих СС, СД, відділом пропаганди Вермахту матеріалів або збірок, в архівах немає. Трофеї Зондеркоманди Кюнсберга та її послідовників були внесені до реєстрів лише частково. Виняток становили збірки, передані 1943 р. у Києві КУАБМ⁸⁴, а також збірки, вивезені Зондеркомандою Кюнсберга і передані у Берліні ЕРР та Райхсміністерству окупованих східних територій. На ці збірки складені переліки, в яких Грамота не згадується⁸⁵. До того ж ці збірки були реституйовані⁸⁶. Доля збірок і матеріалів, які Зондеркоманда Кюнсберга передала Імперській фундації з країнознавства, або які були захоплені, починаючи з 1943 р., взагалі невідома.

З 1944 р. В. КраллERTу підпорядковувалися різні науково-дослідні установи, такі як Інститут Ваннзес, Німецький інститут закордонних студій у Штуттгарті, Інститут Сходу в Тюбінгені⁸⁷. На підставі цього можна зробити висновок, що вивезені матеріали розподілялися між згаданими інститутами або безпосередньо залишалися у розпорядженні Імперської фундації з країнознавства. У 1944 р. В. КраллERT переніс своє відомство разом з усіма збірками до Санкт-Ламбрехта (Штаермарк, Австрія). Там вони потрапили до британських союзників, після чого їхній слід загубився⁸⁸.

Надходження грамоти на поставлення митрополита Іоасафа Кроковського в Інститут історії та регіональних студій Східної Європи

У 1958 р. В. Маркерту було запропоновано придбати Грамоту. Славист Дітріх Герхард, який поспіхом виготовив рукописну копію з фотографії

документа, 12 липня 1958 р. писав у листі В. Маркерту: «Мене дуже тішить те, що грамота не тільки принесла Вам радість, а й те, що Ви навіть насправді розмірковуєте її придбати»⁸⁹. Разом із рукописною копією і перекладом у Тюбінгенському інституті історії та регіональних студій Східної Європи зберігаються також дві чорно-білі фотографії Грамоти. Завдяки логотипу на фотопапері фірми «Леонар» можна стверджувати, що ці фотографії були виготовлені після 1945 р.⁹⁰

У зв'язку з переїздом Інституту у 1959 р. з Тюбінгенського замку до нового будинку (т. зв. Гельгебау) йому були виділені державні кошти на облаштування нового приміщення. За розпорядженням В. Маркерта, на стінах були розвішані географічні карти та фотографії в спеціально виготовлених на кошти інституту рамках. Це дає підставу думати, що, очевидно, у цьому ж контексті була придбана Грамота, яка опинилася таким чином у Тюбінгені. Але від кого надійшла пропозиція її купити?

Певну підказку дає нам оригінал іншої грамоти Петра I 1700 р., яку при сприянні Вольфганга Айхведе і директора київського філіалу Гьоте-Інституту, графині фон Баудіссін у 1995 р. повернув до Києва один американський солдат⁹¹. Ця грамота також походила з ризниці Києво-Софійського собору, і значилася під № 5 (тоді як Тюбінгенська грамота фігурувала під № 3). Вона також була опублікована Є. Болховітіновим 1825 р.⁹² Протокол передачі 1922 р. згадує цю грамоту під № 200, а одразу після неї «Тюбінгенську грамоту» (№ 201)⁹³. В описі 1931 р. вони також поруч – грамота 1700 р. записана під № 35, а перед нею «Тюбінгенська грамота» (№ 34)⁹⁴. Отже, обидві грамоти належали до одного фонду, вони разом зберігалися і можна з великою долею вірогідності припустити, що вивезли їх так само разом.

Грамоту 1700 р. американський солдат виявив у Відні 1945 р. в будинку, який належав СС, де вона прикрашала стіну однієї з кімнат, і взяв її собі. Тут варто згадати, що подружжя Краллертів – В. Краллерт як директор, Гертруда Краллерт як його заступник очолювали у 1934–1935 рр. створений у Відні видавничий центр, своєрідне бюро Дослідницького товариства Південно-Східної Німеччини. Його співробітники з 1941 р. під час Німецько-радянської війни займалися на окупованих територіях відбором матеріалів та їхнім вивезенням, у тому числі й у Києві⁹⁵. В. Краллерт як офіцер СС у ранзі штурмбаннфюрера підтримував зв'язки з вищими чинами СС і, цілком ймовірно, також забезпечував їх матеріалами.

Факт продажу В. Краллертом на початку 1950-х рр. за добру винагороду збірки географічних мап Товариству з вивчення історії Східної Європи, тобто нинішньому Тюбінгенському інституту, посилює гіпотезу, що у повоєнний час він приватно розпродавав залишки збірок, забраних у місцях своєї колишньої служби. Не виключено, що Грамота могла потрапити у Тюбінген з інших «приватних фондів». У будь-якому разі, саме директор інституту В. Маркерт мав відношення до придбання документа.

Наведені вище припущення викликають кілька питань як щодо минулого В. Маркерта під час війни та його діяльності в Абвері, так і стосовно того, наскільки колишні, до 1945 р., зв'язки В. Маркерта збереглися у повоєнний час, і яку роль вони відіграли у його кар'єрі та науковій діяльності. Джерела тут доволі спорадичні, однак відомо, що 1933 р. він вступив до СА, проте вийшов звідти вже у 1934-му. За його словами, він не був членом НСДАП⁹⁶. Документи свідчать, що під час війни він служив при Верховному командуванні Вермахту (ОКВ) у другому відділі (Абвер), 1-й групі, відділенні 1 ON⁹⁷, де відповідав за «роботу» з діями ОУН⁹⁸. У січні 1942 р. В. Маркерт брав участь у робочій конференції II відділу (Абвер) ОКВ і виступив з доповіддю «Оцінка Абвером можливостей повстань». До речі, серед доповідачів на цій конференції були Ганс Кох і д-р Отто Бройтігам⁹⁹. З квітня 1942 р. В. Маркерт відав у спецслужбі питаннями контррозвідки щодо Югославії та Польщі¹⁰⁰.

1 січня 1944 р. В. Маркерт вийшов у резерв¹⁰¹. Після недовгого перебування в американському полоні та денацифікації він захистив 1948 р. габлітаційну дисертацію у Гьоттінгені, де працював доцентом до того, як був запрошений до Тюбінгена¹⁰². Очевидно, що він потрапив у Тюбінген не тільки завдяки своїй фаховій кваліфікації, керівництву «Товариством з вивчення історії Східної Європи», яке він забрав з собою у новостворений інститут, а й колишній діяльності в Абвері. У документах Тюбінгенської кваліфікаційної комісії йшлося про «антирежимну позицію» запрошеного фахівця. Таким чином, члени комісії поділяли думку про рух спротиву у спецслужбі під керівництвом Вільгельма Канаріса¹⁰³.

Головним завданням «Товариства з вивчення історії Східної Європи» було видання «Довідника зі Східної Європи» («Osteuropa-Handbuch»)¹⁰⁴. У 1954 р. побачив світ перший том, присвячений

Югославії, у 1959-му – Польщі, а з 1965 р. стали виходити довідники про Радянський Союз¹⁰⁵. У 1950–1960-х рр. в умовах Холодної війни вивчення Східної Європи було «дослідженням на замовлення». Поєднання історії та політики сприймалося у той час як нормальне явище. Тому не дивно, що для підготовки довідників В. Маркерт використовував вже існуючі контакти, а також залучав тих колег, котрі до 1945 р., як писав у своїй автобіографії наступник В. Маркерта, директор інституту Дітріх Гаєр, «відкрито здійснювали студії Східної Європи з позицій націонал-соціалізму», – тоді «тільки деякі колеги вважали це аморальним»¹⁰⁶. Загальне «непомічання» індивідуальної участі багатьох у функціонуванні нацистської держави було тоді настільки поширеним, що «навіть високопосадовці Східного міністерства Розенберга або чини СС з відповідних дослідницьких інститутів вважалися зазвичай соціально корисними»¹⁰⁷. Ось чому серед авторів редакційного В. Маркертом «Довідника зі Східної Європи» ми знаходимо імена колишніх співробітників другого відділу (Абверу) Вальтера Гільдебрандта, Ганса Коха, Карла Гюнцеля і Ганса Раупаха¹⁰⁸.

З точки зору дослідження провенієнції Грамоти, особливий інтерес становлять дві особи – В. Краллерт і Г. Кох – та зв'язок між ними. Обидва мали доступ, як свідчать документи, до культурних цінностей у Києві¹⁰⁹. Приблизно наприкінці 1951 р. – на початку 1952 р. Г. Кох порекомендував В. Маркерту залучити до роботи над довідником з Югославії досить заплямованого своїм націонал-соціалістичним минулим В. Краллерта¹¹⁰. На давні контакти між Г. Кохом і В. Краллертом вказувала і британська розвідка: «Коли він [Краллерт] під час війни контролював Інститут-Ваннзее, він подбав про звільнення Ахметелі, тодішнього директора, та призначення свого давнього вчителя проф. Ганса Коха, з яким він все ще має тісні контакти. Кох очолює тепер Інститут Східної Європи у Мюнхені, а тому дуже ймовірно, що він підтримує Краллерта»¹¹¹.

Після того як на початку 1945 р. Інститут-Ваннзее перемістився у замок Планкенварт поблизу Граца (Штаєрмарк, Австрія), Г. Кох перебував там і мав контакти з В. Краллертом¹¹². Як свідчать документи справи, заведеної ЦРУ на В. Краллерта у 1951 р., починаючи з квітня 1945 р. В. Краллерт двічі їздив до Граца, щоб підготувати евакуацію Інституту-Ваннзее до Санкт-Ламбрехта¹¹³. Місцеперебування Г. Коха в останні дні війни залишається невідомим. За однією з версій, він в

Еннсталі поблизу Грьобмінга (Штаєрмарк) висадив у повітря три вагони, де знаходився «архівний скарб на мільйони», і був схоплений одним англійським офіцером¹¹⁴.

В. Маркерт знав Г. Коха з 1935 р., коли той публікувався у журналі «Східна Європа», у будь-якому разі зустрічався з ним у рамках вже згадуваної робочої конференції Абверу 1942 р. та й пізніше міг залучити його до співпраці над довідником про Польщу¹¹⁵. Він відчував себе зобов'язаним Г. Коху. Ось що він писав Теодору Оберлендеру, який під час війни деякий час також працював в Абвері: «Смерть Ганса Коха всіх нас потрясла. Так само відчуєш це і ти. У ці дні я часто думав про нашу спільну роботу»¹¹⁶. Цілком ймовірно, що В. Маркерт мав на увазі їхню спільну роботу в Абвері. Це однозначно свідчить про те, що старі зв'язки не поривалися, вони продовжували існувати і після 1945 р.

Хто ж, все-таки, запропонував В. Маркерту придбати грамоту Петра I на поставлення митрополита Іоасафа Кроковського – це питання на сьогодні залишається все ще відкритим. Ми знаємо тільки, що документ пережив у Києві події революції, Радянсько-Української війни та переїзд до нового приміщення бібліотеки, а під час німецької окупації Києва у 1941 р. або 1943 р. (що менш вірогідно) був вивезений до Райху.

Реституція та результати «Тюбінгенського проекту»

Створена для дослідження провенієнції грамоти Петра I 1708 р. німецько-українська група науковців надала ректорату Тюбінгенського університету у листопаді 2016 р. детальний звіт своєї роботи з рекомендацією повернути грамоту Україні. Ректорат підтримав це рішення і передав звіт Міністерству науки, досліджень та мистецтва землі Баден-Вюртемберг для юридичної оцінки. На підставі наданих доказів та копій міністр Тереза Бауер ухвалила рішення про реституцію Грамоти.

Успіх Тюбінгенського проекту з історії провенієнції полягає не тільки у факті позитивного рішення щодо повернення Грамоти. Приклад східноєвропейських студій у Тюбінгені засвідчує тяглість, наступність зв'язків науковців цієї галузі, котрі були напрацьовані ще до 1945 р., і які продовжували існувати та поглиблюватися після війни. Навіть ті науковці, котрі, здавалося, не були безпосередньо втягнуті в нацистські дослідження Східної Європи, підтримували ці зв'язки і пізніше, не задумуючись, використовували викрадені під

час війни наукові матеріали у своїй роботі. Часто вони лежали в основі розпочатих вже після 1945 р. студій та проектів.

Крім того, Тьобінгенський проект показав, що наукові матеріали (журнали, книги, мапи, грамоти, ікони, картини, кресленики та ін.), які, як здавалося, належали до постійного майна наукової інституції і були придбані зовсім не в «критичний» для Німеччини час – 1933–1945 рр. – мають бути детально вивчені на предмет їхньої провенієнції. Це дасть змогу довідатися більше про дійових осіб, процеси та обставини викрадення культурних цінностей під час Другої світової війни. Крім того, дослідження джерел наповнення фондів дозволить ґрунтовніше висвітлити не тільки особливості розбудови, профіль збірок та напрями наукових студій створених після 1945 р. інституцій, а й їхню історію.

Нарешті, ефективна робота Тьобінгенської дослідницької групи показала, що детальне дослідження провенієнції і пов'язаних з нею питань навряд чи можна здійснити лише в межах національних кордонів. Адже, щоб одержати відповідь на ці питання, потрібно емпіричним шляхом виконати величезний обсяг роботи – ретельно переглянути в різних місцях велику кількість архівних фондів, а виявлені при цьому документи піддати всебічному комплексному аналізу, що забезпечується довірою у співпраці між науковцями. Проект з історії провенієнції грамоти на поставлення митрополита Іоасафа Кроковського є чудовим прикладом продуктивного співробітництва українських та німецьких істориків. Приклад, який, сподіваємося, служитиме взірцем міжнародної наукової співпраці у майбутньому.

Примітки

³ Niedersächsisches Landesarchiv, Nds 171, Hildesheim 63803.

⁴ Eberhard Müller. Institut für Osteuropäische Geschichte und Landeskunde // Erwin Oberländer (Hg.): Geschichte Osteuropas. Zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945–1990. – Stuttgart, 1992. – S. 202f.; Mario Daniels. Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert: Institutionalisierungsprozesse und Entwicklung des Personenverbandes an der Universität Tübingen 1918–1964. – Stuttgart, 2009. – S. 109, 178–180.

⁵ Eberhard Müller. Institut für Osteuropäische Geschichte und Landeskunde... – S. 202.

⁶ Огляд описів відповідних фондів Міністерства закордонних справ, які зберігаються у Федеральному

архіві Німеччини (BArch, R 901/57500), виявив, що там відсутня саме «тьобінгенська частина» газетних вирізок. Щодо обставин надходження частини архіву газетних вирізок Міністерства закордонних справ до Тьобінгена відомо лише, що В. Маркерт, який з 1930-х рр. мав чудові контакти у цьому міністерстві, привіз її з собою. У квітні 2016 р. було досягнуто домовленості з керівництвом Федерального архіву про повернення йому «тьобінгенської частини» газетних вирізок, що має відбутися у 2017 р.

⁷ За усними свідченнями колишніх співробітників інституту Дітріха Байрау та Вольфганга Айхведе.

⁸ Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии. – Отд. 2. – К., 1825. – С. 175–180.

⁹ Michael Fahlbusch. Wilfried Krallert (1912–1969). Ein Geograf und Historiker im Dienst der SS // Karel Hruza (Hg.). Österreichische Historiker 1900–1945: Lebensläufe und Karrieren in Österreich, Deutschland und der Tschechoslowakei in wissenschaftsgeschichtlichen Portraits. – Bd. 1. – Wien, 2008. – S. 793–836; Petra Svatek. «Wien als das Tor nach dem Südosten» – Der Beitrag Wiener Geisteswissenschaftler zur Erforschung Südosteuropas während des Nationalsozialismus // Mitchell G. Ash, Wolfram Nieß, Ramon Pils (Hg.). Geisteswissenschaften im Nationalsozialismus: Das Beispiel der Universität Wien. Göttingen 2010, S. 111–139.

¹⁰ Лурье В. Русское православие между Киевом и Москвой. Очерки истории русской православной традиции между XV и XX веками. – М., 2009. – С. 203.

¹¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 312, спр. 430, арк. 119–120.

¹² Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви у 4 т. – Нью-Йорк, 1977. – Т. 2. – С. 13–15.

¹³ Ластовський В. В. Иоасаф [Кроковский] // Православная энциклопедия. – М., 2011. – Т. 25. – С. 194–196.

¹⁴ Каталог колекції документів Київської археологічної комісії 1369–1899. – К., 1971. – С. 86.

¹⁵ Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – С. 95–96.

¹⁶ Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского собора... – С. 184–190.

¹⁷ Иоасаф Кроковский, Митрополит Киевский, Галицкий и Малыя России (1708–1718 гг.) // Киевские Епархиальные Ведомости. – 1905. – № 51. – Часть неофициальная. – С. 1296–1304.

¹⁸ Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского собора... – 174–180.

¹⁹ Там само. – С. 179.

²⁰ ІР НБУВ, ф. І, спр. 2451, арк. 78.

²¹ Там само, арк. 78–79зв.

²² Там само, ф. І, спр. 2454.

²³ Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – Вып. 3: Библиотека Киево-Софийского собора. – М., 1904.

²⁴ Наприклад, грамота царів Івана, Петра та цариці Софії митрополиту Гедеону Четвертинському від 15.12.1686 р. на звороті має № 6 (ІР НБУВ, ф. XIV, спр. 7175), під цим же номером вона внесена до опису ризниці 1802 р. Інша грамота царів Івана та Петра Олексійовичів, надана митрополиту Варлааму Ясинському 28.09.1690 р., внесена до опису ризниці під № 4, на звороті містить кириличну літеру «Д», якою передавалася цифра 4 (ІР НБУВ, ф. XIV, спр. 7177).

²⁵ ІР НБУВ, ф. I, спр. 2451, арк. 78.

²⁶ ЦДАК, ф. 220, оп. 1, спр. 690.

²⁷ ІР НБУВ, ф. I, спр. 2451, арк. 78зв.

²⁸ Там само, ф. XIV, спр. 7176.

²⁹ «Декрет об отделении церкви от государства и школы от церкви» (Газета Рабочего и Крестьянского Правительства. – 23.01.1918. – № 15) був опублікований пізніше як «Декрет о свободе совести, церковных и религиозных обществах» (Декреты Советской власти. – М., 1957. – Т. I. – С. 373–374).

³⁰ Культурне будівництво в УРСР: Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1959 рр.: зб. док. – Т. 1 (1917 – червень 1941 рр.). – К., 1959. – С. 28–30.

³¹ Вісти. – Київ, 17 травня 1919. – Ч. 44 (71). – С. 2; Культурне будівництво в УРСР... – С. 44–46.

³² Преловська І. М. Передумови, обставини організації та перші кроки функціонування Софійського державного архітектурно-історичного музею-заповідника. – К., 2015. – С. 67.

³³ Там само. – С. 84–86.

³⁴ ІР НБУВ, архів, оп. 1, од. зб. 40, арк. 29, 33.

³⁵ НБУВ, архів, оп. 1, спр. 371, арк. 19.

³⁶ ІР НБУВ, ф. 285, оп. 1, спр. 1924, арк. 40.

³⁷ Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: Путівник. – К., 2015. – С. 133.

³⁸ ІР НБУВ, ф. 285, оп. 1, спр. 1924, арк. 50.

³⁹ Там само, архів, оп. 1, од. зб. 42, арк. 79.

⁴⁰ Там само, ф. 233, спр. 17, арк. 4 зв.

⁴¹ Там само, арк. 361.

⁴² Там само, архів, оп. 1, од. зб. 42, арк. 79.

⁴³ Див., наприклад, грамоту Московського патріарха Адріана митрополиту Варлааму Ясинському від 26 вересня 1690 р. (ІР НБУВ, ф. XIV, спр. 7176) та грамоту царів Івана, Петра та цариці Софії митрополиту Гедеону Четвертинському від 15.12.1686 р. (ІР НБУВ, ф. XIV, спр. 7175). Обидві внесені до книги № 4 за 2014 р. опису фонду XIV.

⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 73.

⁴⁵ Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 1941–1964. – К., 2003. – С. 12–14; ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 73–74.

⁴⁶ Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України... – С. 37.

⁴⁷ Christian Hartmann. Wehrmacht im Ostkrieg. Front und militärisches Hinterland 1941/42. – München, 2010. – S. 296–303.

⁴⁸ Wolfgang Eichwede. Einleitung: Krieg gegen die Kultur // Ders., Ulrike Hartung (Hg.). «Betr.: Sicherstellung». NS-Kunstraub in der Sowjetunion. – Bremen, 1998. – S. 7–17; Corinna Kuhr-Korolev, Ulrike Schmiegelt-Rietig, Elena Zubkova. Russische Museen im Zweiten Weltkrieg (у друці).

⁴⁹ Про діяльність Зондеркоманди СС Кюнсберга в Україні йдеться у звіті Петера Козака («Bericht über den Einsatz in der Ukraine» // Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA), R 105182). Діяльність зондеркоманди також добре висвітлена в документах інших організацій (звіт др. Вінтера за листопад 1941 р. про ситуацію в архівах // ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 279–283; звіт др. В. фон Франке про бібліотеки // там само, арк. 17–21; звіт др. Шміца, уповноваженого у справі бібліотек при штабі командувача тилловим районом групи армій «Південь» // там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 1, арк. 2–3). Див. також: Ulrike Hartung. Raubzüge in der Sowjetunion: Das Sonderkommando Künsberg 1941–1943. – Bremen, 1997; Dies. Verschleppt und verschollen: Eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948). – Bremen, 2000; Anja Heuß. Die «Beuteorganisation» des Auswärtigen Amtes: Das Sonderkommando Künsberg und der Kulturgutraub in der Sowjetunion // Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. – 4/1997. – S. 535–556.

⁵⁰ Віктор Паульсен / Viktor Paulsen (1913, Грац – 1987, ?) – австрійський славіст, закінчив Віденський університет, захистив дисертацію зі словенської філології (1935). Член Товариства південнонімецьких студій, з 1939 р. працював референтом з Югославії та Болгарії у видавничому центрі товариства у Відні під керівництвом Вільфріда Краллерта. Під час війни був постійним співробітником Зондеркоманди СС Кюнсберга, працював у Південно-Східній та Східній Європі. Після ліквідації зондеркоманди залишився співробітником В. Краллерта в Імперській фундації країнознавства (Michael Fahlbusch. Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? Die «Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften» von 1931–1945. – Baden-Baden, 1999. – S. 486–490).

⁵¹ Про ЕРР детально див. Каішеварова Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). – Ч. I: Джерелознавче дослідження. – К.: Ін-т історії України, 2014; її ж. – Ч. II: Документи. – К., 2014; Каішеварова Н., Малолетова Н. Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: справочник-указатель архивных документов из Киевских собраний. – К., 2006.

⁵² ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 3, спр. 43, арк. 19; там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 520.

⁵³ Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 17.

⁵⁴ Там само, арк. 521–522.

⁵⁵ Про інтерес численних німецьких наукових інституцій до київських фондів див.: *Кашиварова Н.* Архів Оперативного штабу Розенберга як джерело з історії використання нацистськими установами документальної спадщини народів окупованих країн Східної Європи // Архіви України. – 2009. – № 1–2. – С. 92–104.

⁵⁶ ВArch/NS-30/85, Arbeitsberichte der HAG Ukraine, 1941–1942; ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 279–283.

⁵⁷ Про Ганса Коха (1894, с. Зимна Вода, Львівщина – 1959, Мюнхен) див. *Karl W. Schwarz.* Ein Osteuropäer aus «Profession»: Hans Koch. Anmerkungen zu Biographie und Wirken // *Marija Wakounig, Wolfgang Mueller, Michael Portmann (Hg.).* Nation, Nationalitäten und Nationalismus im östlichen Europa. – Wien, 2010. – S. 641–658; *ders.* «Haus in der Zeit». Die Fakultät in den Wirrnissen dieses Jahrhunderts // *Karl Schwarz, Falk Wagner (Hg.).* Zeitenwechsel und Beständigkeit. Beiträge zur Geschichte der evangelisch-theologischen Fakultät 1821–1996. – Wien, 1997. – S. 125–208; *Andreas Kappeler.* Hans Koch (1894–1959) // *Arnold Suppan et al. (Hg.).* Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität Wien. – Innsbruck, 2012. – S. 227–254; *Ray Brandon.* Hans Koch // *Ingo Haar, Michael Fahlbusch (Hg.).* Handbuch der völkischen Wissenschaften. Personen – Institutionen – Forschungsprogramme – Stiftungen. – München, 2008. – S. 324–334; див. також: ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 242 (тут прямо вказується на співпрацю Г. Коха з місцевим управлінням, тобто Київською міською управою, одразу після вступу Вермахту у Київ. З його дозволу намагалися перебудувати за німецьким зразком Київський університет та Політехнічний інститут. Також у цьому документі зазначається, що група В. Паульсена ЗК «опрацювала» цінні фонди БАН).

⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 520.

⁵⁹ Начальник військових архівів у листі квартирмейстру Генерального штабу сухопутних військ від 7.11.1941 р. жалівся, що його співробітник, полковник Р. фон Гьодль напротивгагу капітану Г. Коху не має автомобіля, а тому лише частково може виконувати свої завдання у справі збереження архівів (Российский государственный военный архив (РГВА), ф. 1256-К, оп. 1, д. 29, б/№).

⁶⁰ *Andreas Kappeler.* Hans Koch (1894–1959)... – S. 246.

⁶¹ *Себта Т.* Києво-Печерська Лавра на початку Німецько-радянської війни та під час нацистської окупації (1941–1943) // Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни : Дослідження. Документи / упоряд. Т. Себта, Р. Качан. – К., 2016. – С. 49–50.

⁶² Там само. – С. 51, 54–56.

⁶³ Про співпрацю ЗК з відділом Абверу 1 с, якому підпорядковувався Г. Кох, див.: РА АА, R 27574, ВІ. 493–501; РА АА, R 27557, ВІ. 455 ff.

⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 17–21.

⁶⁵ РА АА, R 105182.

⁶⁶ Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни... – С. 338.

⁶⁷ Там само. – С. 333–334.

⁶⁸ РА АА, R 27557; опубліковано в: Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни... – С. 522–527.

⁶⁹ РА АА, R 105 202.

⁷⁰ Наприкінці листопада 1941 р. військова влада активно передавала німецькій цивільній владі різні об'єкти. Див., наприклад, повідомлення від 29.11.1941 р. про передачу відділом пропаганди Вермахту у розпорядження генерального комісара у Києві місцевих кіно-театрів або домовленість від 30.11.1941 р. про передачу у розпорядження райхскомісара України всіх об'єктів кіновиробництва (ДАКО, ф. Р-2353, оп. 1, спр. 1, арк. 48, 121–121зв.). Киян про початок діяльності німецької цивільної адміністрації офіційно було повідомлено тільки 14.12.1941 р. (Нове українське слово. – 14.12.1941. – Ч. 1. – С. 1).

⁷¹ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 16, арк. 461; опубліковано: Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943): Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів / упоряд. Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолетова. – К., 2004. – С. 289.

⁷² *Себта Т.* Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України: історичний нарис // Архіви України. – 2009. – № 3–4. – С. 114–115.

⁷³ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 73–74; там само, спр. 15, арк. 16.

⁷⁴ *Себта Т. М.* Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні : Джерелознавчий аналіз // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943)... – С. 128–128, 135–136.

⁷⁵ *Stefan Lehr.* Ein fast vergessener «Osteinsatz»: Deutsche Archive im Generalgouvernement und im Reichskommissariat Ukraine. – Düsseldorf : Droste-Verlag, 2007. – S. 211–213.

⁷⁶ *Грімстед П. К.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв / за участю Г. Боряка. – 2-е вид. – Львів : Фенікс, 1992. – С. 67.

⁷⁷ Там само. – С. 76, 87–88, 94–95.

⁷⁸ Там само. – С. 87–88.

⁷⁹ Там само. – С. 100.

⁸⁰ *Грімстед Патриція К.* Доля Київського центрального архіву давніх актів у Другій світовій війні: потрійна трагедія – нищення, пограбування, пропаганди // Арх. України. – 2002. – № 4–6. – С. 65.

⁸¹ *Малолетова Н. І.* Діяльність німецького бібліотекаря та книгознавця Йозефа Бенцінга під час нацистської окупації України (1941–1944) // Студії з архівної справи та документознавства. – 2007. – Т. 15. – С. 159–164.

⁸² Про подібну практику, пов'язану з вилученням картин з музеїв у тимчасове користування, обурено повідомляв Й. Бенцінг своєму керівнику з Райхскомісаріату (Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни... – С. 701–702).

⁸³ ВArch/R 58/304.

⁸⁴ Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни... – С. 667–678, 742–748.

- ⁸⁵ PA AA, R 27558.
- ⁸⁶ *Себта Т. М.* Мюнхенська систематична Картотека власності мистецьких об'єктів (1945–1952): перспективи дослідження повоєнної реституції українських культурних цінностей // Загартована історією. Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження: зб. наук. праць / упоряд. В. Піскун. – К., 2013. – С. 221–236.
- ⁸⁷ VArch/R 58/9110, Bd. 1.
- ⁸⁸ *Heuß A.* Beuteorganisation... – S. 555. Це підтвердила також дружина В. Краллєрта, Гертруда Краллєрт-Саттлер, в одній з розмов з тодішнім колегою та бібліотекарем Герхардом-Дітером Зеєванном. За її словами, матеріали були вивезені в Англію. Дякуємо принагідно пану Зеєванну за інформацію про Вільфріда і Гертруду Краллєрт.
- ⁸⁹ UAT/792/114 (Archiv des Instituts für Osteuropäische Geschichte und Landeskunde der Universität Tübingen).
- ⁹⁰ Щодо датування фотопаперу фірми Леонард див.: <www.kriegsberichter.de/Data/fake02d.htm>
- ⁹¹ *Музичук О. В.* Нове надходження ЦДІАК України // Архіви України. – 1995. – № 1–3. – С. 77–78. Нині грамота зберігається в: ЦДІАК, ф. 220, оп. 1, спр. 690.
- ⁹² *Болховитинов Е.* Описание Киево-Софийского собора... – С. 149–154.
- ⁹³ ІР НБУВ, архів, оп. 1, од. зб. 40, арк. 33.
- ⁹⁴ Там само, ф. 233, спр. 17, арк. 4 зв.
- ⁹⁵ *Michael Fahlbusch.* Wilfried Krallert (1912–1969)... – S. 822–823.
- ⁹⁶ *Dietrich Beyrau.* Ein unauffälliges Drama. Die Zeitschrift OSTEUROPA im Nationalsozialismus // OSTEUROPA, 12/2005, S. 57–66, hier S. 60; *Gabriele Camphausen.* Die wissenschaftliche historische Rußlandforschung im Dritten Reich 1933–1945. – Frankfurt/Main, 1990. – S. 165–172, hier S. 166.
- ⁹⁷ Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ), ф. 200, оп. 12450, д. 69, к. 8, л. 18 (у цьому документі окреслені завдання 1-ої групи (повстання): «Збирання інформації та використання всіх національних меншин, національних рухів та антидержавних груп в іноземних країнах. Розклад країн-противників та їхніх збройних сил. Забезпечення каналів зв'язку та інформації з політичними групами закордоном». Керівник «відділення I ОН», «др. Маркер», згідно з цим документом, відповідав за «Польщу, Росію, Естонію, Латвію, Литву, Фінляндію, Норвегію, Швецію, Данію». Інформація про діяльність В. Маркерта в Абвері міститься також у: *Ingo Haar.* Historiker im Nationalsozialismus: Deutsche Geschichtswissenschaft und der «Volkstumskampf» im Osten. – Göttingen, 2000. – S. 332; *Carsten Klingemann.* Soziologie und Politik: Sozialwissenschaftliches Expertenwissen im Dritten Reich und in der frühen westdeutschen Nachkriegszeit. – Wiesbaden, 2009. – S. 84; *Gudrun Hentges.* Staat und politische Bildung: Von der «Zentrale für Heimatdienst» zur «Bundeszentrale für politische Bildung». – Wiesbaden 2013. – S. 399; *Mario Daniels.* Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert... – S. 179).
- ⁹⁸ VArch/RW – 5/497 (Kriegstagebuch Erwin von Lahousen), Bl. 26, 103.
- ⁹⁹ Ibidem/498 (Kriegstagebuch Erwin von Lahousen), Bl. 53–57.
- ¹⁰⁰ *Gudrun Hentges.* Staat und politische Bildung... – S. 399.
- ¹⁰¹ VArch/RW 59/2077 (Beförderung von Kriegsreserveoffizieren).
- ¹⁰² *Kai A. Linnemann.* Das Erbe der Ostforschung: Zur Rolle Göttingens in der Geschichtswissenschaft der Nachkriegszeit. – Marburg, 2002. – S. 58, 88, 147.
- ¹⁰³ UAT/205/92. Цитується за: *Dietrich Beyrau.* Von der «kämpfenden» zur «verstehenden» Osteuropa-Historie: Das Beispiel Werner Markert / *Байрау Дітріх.* Східноєвропейські студії: від боротьби до розуміння. Приклад Вернера Маркерта (неопублікований рукопис доповіді на урочистому засіданні з нагоди 50-річного ювілею Інституту історії та регіональних студій Східної Європи 15.10.2004 р., с. 2). Щодо Абверу В. Канаріса див.: *Michael Müller.* Canaris – Hitlers Abwehrchef. – Berlin, 2006; *Heinz Höhne.* Admiral Wilhelm Canaris // *Gerd Ueberschär (Hg.).* Hitlers militärische Elite. 68 Lebensläufe. – Darmstadt, 2011. – S. 53–60.
- ¹⁰⁴ *Kai A. Linnemann.* Das Erbe der Ostforschung... – S. 147. Про історію студій Східної Європи після 1945 р. див.: *Thekla Kleindienst.* Die Entwicklung der bundesdeutschen Osteuropaforschung im Spannungsfeld zwischen Wissenschaft und Politik. – Marburg, 2009; *Corinna R. Unger.* Ostforschung in Westdeutschland: Die Erforschung des europäischen Ostens und die Deutsche Forschungsgemeinschaft. 1945–1975. – Stuttgart, 2007.
- ¹⁰⁵ *Werner Markert (Hg.).* Osteuropa-Handbuch Jugoslawien. – Köln – Graz, 1954; *ders. (Hg.).* Osteuropa-Handbuch Polen. – Köln – Graz, 1959; *ders. (Hg.).* Osteuropa-Handbuch Sowjetunion. – Bd. 1: Das Wirtschaftssystem. – Köln – Graz, 1965; *ders., Geyer, Dietrich (Hg.).* Osteuropa-Handbuch Sowjetunion. – Bd. 2: Verträge und Abkommen. – Köln – Graz, 1967. Третій том довідника з СРСР вийшов у 1972–1976 рр., головним редактором був Д. Гаєр.
- ¹⁰⁶ *Dietrich Geyer.* Reußenkrone, Hakenkreuz und Roter Stern. Ein autobiographischer Bericht. – Göttingen, 1999. – S. 133.
- ¹⁰⁷ Ibidem. – S. 133.
- ¹⁰⁸ *Carsten Klingemann.* Soziologie und Politik... – S. 84.
- ¹⁰⁹ *Andreas Kappeler.* Hans Koch (1894–1959)... – S. 246. Див. також: *Hans Koch.* «Erzählte Erinnerungen an die Weltkriege in der Ukraine». Mit einem Anhang *Erasmus Zöcklers* «Erinnerungen an meinen Patenonkel Hans Koch». – Herne: Martin-Opitz-Bibliothek, 2016.
- ¹¹⁰ Лист В. Маркерта Г. Коху від 19.01.1952 р.: «Я Вам дійсно дуже вдячний, що Ви одразу переговорили з п. Лівером та п. Краллєртом. Від співпраці з п. Краллєртом я очікую дуже багато [...]» (Архів Інституту історії та регіональних студій Східної Європи Тюбінгенського університету). Робота В. Краллєрта над

довідником серед колег була явно помітною та обговорювалася. У листі Германа Аубіна Євгену Лембергу від 16.02.1955 р., в якому той радить, як діяти стосовно дослідників з нацистським минулим, і обговорює можливість їхньої участі у роботі над запланованим Є. Лембергом збірником, він наводить приклад роботи В. Краллєрта над довідником з Югославії та розповідає про ставлення В. Маркерта до цього «незручного» персоналу: «Що стосується Краллєрта, то Маркет залучив його вже під час роботи над томом по Югославії. У картці VIII записав: ... розроблено за участі Вільфріда Краллєрта... За цим зразком можна було б діяти і в нашому випадку» (лист № 190, 16.02.1955 р. в: *Eduard Mühle (Hg.)*. Briefe des Ostforschers Hermann Aubin aus den Jahren 1910–1968. – Marburg, 2008. – S. 506–507).

¹¹¹ *Michael Fahlbusch*. The Role and Impact of German Ethnopolitical Experts in the SS Reich Security Main Office // *Ingo Haar, Michael Fahlbusch* (Ed.). German Scholars and Ethnic Cleansing 1920–1945. – New York et

al., 2005. – P. 45. Варто зазначити, що монастир Санкт-Ламбрехт, куди, як відомо, були евакуйовані матеріали Віденського видавничого центру, знаходиться на відстані лише 80 км від Айх-Ассах, місцевості в Штаєрмарку, де Г. Кох у 1945–1952 рр. був священником.

¹¹² *Andreas Kappeler*. Hans Koch (1894–1959)... – S. 247.
¹¹³ Див. : <www.cia.gov/library/readingroom/docs/KRALLERT%2C%20WILFRIED_0011.pdf>

¹¹⁴ *Ray Brandon*. Hans Koch... – S. 333. Детально про вибух див.: *Hans Koch*. «Erzählte Erinnerungen an die Weltkriegs in der Ukraine»... – S. 187.

¹¹⁵ До питання участі Г. Коха у виданні журналу «OSTEUROPA» див.: *Ray Brandon*. Hans Koch... – S. 328.

¹¹⁶ Лист В. Маркерта Т. Оберлендеру від 8.05.1959 р. (UAT/792/113).

Стаття надійшла до редакції 2.02.2017 р.

Corinna Kuhr-Korolev,

D. Ph., research fellow at the project «Soviet Museums during the Second World War» of the Cultural Foundation of the German Federal States, curator at the Bundeswehr Military History Museum in Dresden

Katharina Kucher,

D. Ph., Assistant Professor, Deputy Director at University of Tuebingen's Institute for Eastern European History and Area Studies

Tetiana Sebta,

D. Ph., research fellow at the Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Nataliia Sinkevych,

D. Ph., research fellow at the research Fellowship Religious knowledge in the Early Modern Europe (800–1800)

TROPHIES OF WAR: A CHARTER OF PETER I, TAKEN FROM KYIV, AND GERMAN STUDIES OF EASTERN EUROPE BEFORE AND AFTER 1945

The article deals with the history of provenience of a charter issued by Peter I. The charter of 1708 confirms Ioasaph Krokovskyi as metropolitan of Kyiv, and it was taken from Kyiv during the Second World War. Since 1958 the charter has been in possession of the University of Tuebingen (Germany), where historians of the Institute for Eastern European History and Area Studies investigated its provenience recently.

К е у о р д с: charter of Peter I, Ioasaph Krokovskyi, Kiev Metropolis, provenience, sacristy, library of St. Sophia-Cathedral, cultural treasures, restitution.